"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Vivekanand College, Kolhapur (Autonomous)

Knowledge Partners

शांतीदूत
शांतीदूत मर्दानी आखाडा
कोल्हापूर

V&N ENTERTAINMENT
Contact - 7248940809

Special issue of

Vivek Research e-Journal

ISSN : 2581-8848
February, 2021

on

Performing Arts & Architecture in Medieval India

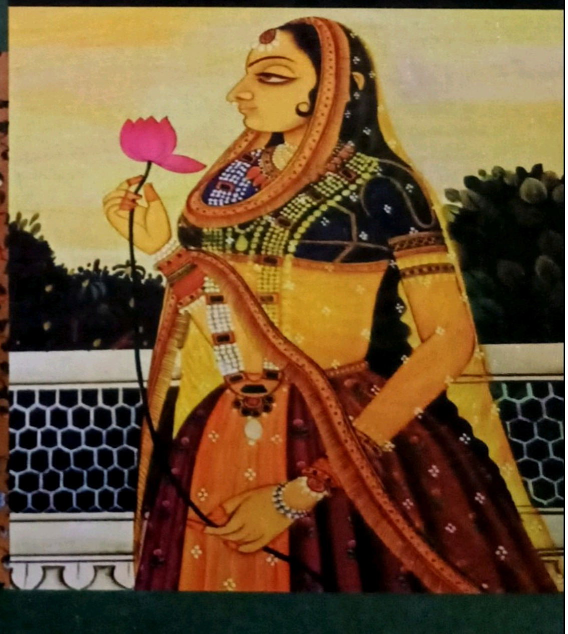

Chief Editor
Dr. S. R. Kattimani

Co-Editor
Dr. Manjushri Ghorpade

Principal
Dr. R.R.Kumbhar

A Special Issue of

Vivek Research E-Journal

ISSN-2581-8848

February, 2021

on

"Performing Arts & Architecture in Medieval India"

Chief-Editor	Co-Editor	Publisher
(Dr. S. R. Kattimani)	(Dr. M. S. Ghorpade)	(Dr. R. R. Kumbhar)

English -INDEX

Sr. no	Name	Title of the Paper	Page. no
1.	**Mr. Abdul Aziz U. Rajput** (Deccan Studies & Historical Research), Bijapur **Sayed Shahid Ameen** Jamia Azhar University of Cairo, Egypt	The Tombs of Trio-Literati Sufis of Bijapur	1-5
2	**Allabaksh Laal Patel** Gulbarga University, Kalaburgi **Dr. Indumati P. Patil** Govt. College Kalaburgi (Gulbarga)	Bahmani Coins of Deccan: A Study	6-10
3	**NIDHI KATTI** Rani Channamma University, Belgavi	THE ROLE OF JODHA BAI IN THE MUGHAL DAINESTY	11-16
4	**Prof. Amruta Dinde** Kamala College, Kolhapur	THANJAVUR PAINTING: A CLASSICAL SOUTH INDIAN STYLE	17- 19
5	**Dr. R. V. Chitaguppi** JSS Banashankari Arts, Commerce & S.K.Gubbi Science College Vidyagiri Dharwad	KALBAURGI The Cradle of South India Muslim Architecture	20-25
6	**Ms. Jyoti .T. Yaligar** Karnatak University, Dharwad **Ms. Roopa . T. Yaligar** Karnatak University, Dharwad	Study of Vijaynagars Temple Architecture with reference to Balakrsna Temple	26-27
7	**Ms. Siddhi Shah** Vivekanand College, Kolhapur	GLIMPSE ON MUGHAL PAINTINGS	28-30

Marathi- INDEX

Sr. no	Name	Title of the Paper	Page. no
8	Dr. M.V. JADHAV Y.C.College, Halkarni, Tal-Chandgad	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यातील शाहिरी कला	31-34
9	प्रा.रश्मी शिवाजी आडेकर खरे -ढेरे -भोसले महाविद्यालय,गुहागर जि.- रत्नागिरी	दाभोळची – आयेशाबिबीची / शाही / माँसाहेब मशीद	35-39
10	कु.सोनाली खांडेकर विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर	"सुफी तत्वज्ञान व भारतातील सुफी संप्रदायाचा विकास"	40-44
11	प्रा. पल्लवी रोहिदास मिरजकर श्रीमती अक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी.	मुगलकालीन व्यक्तिचित्र : विशेष संदर्भ अकबर आणि जहॉंगीर	45-51
12	Dr. Girish P. Vaghela M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujrat	शत्रुंजय महातीर्थ का आदिश्वर मंदिर और चतुर्मुख प्रासाद	52-63
13	प्रा. उमाकांत आण्णाप्पा हत्तीकट शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर डॉ. मंजुश्री घोरपडे विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (स्वायत्त)	मुघल व मुघालोत्तर काळातील संगीत कलेचा प्रवास	64-67
14	प्रा. डॉ. रविराज नामदेव कांबळे कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर	मराठेकालीन कासेगाव परगण्यातील स्मारकांचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून अभ्यास	68-71
15	सिध्दी सचिन बनछोडे विवेकानंद कॉलेज,कोल्हापूर (स्वायत्त)	मध्ययुगीन स्थापत्यकलेचे प्रतिनिधित्व म्हणून मुघल स्थापत्याचा अभ्यास	72-75
16	लखन अभिमान गौडदाब शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.	पूर्व मध्यकालीन महाराष्ट्रातील स्थापत्य कलेचे नागरी परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास	76-80
17	डॉ. एस. आर. कट्टीमनी विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)	लेखनशास्त्रीय दृष्टिकोनातून मध्ययुगीन सुलतान कालीन वास्तूंचा तौलनिक अभ्यास	81-87
18	श्री अमोल नारायण गोटे मु.पो. माढा, ता.माढा, जिल्हा सोलापुर	तेर येथील मंदिर स्थापत्यात मध्ययुगीन कालखंडात झालेले जतनकाम.	88-95

लेखनशास्त्रीय दृष्टिकोनातून मध्ययुगीन सुलतान कालीन वास्तूंचा तौलनिक अभ्यास

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (स्वायत्त)
(शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्नित)

घोषवारा :

के. एम. मुन्शी यांच्या मते, मनुष्य वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असला तरी विशिष्ट प्रकारचे सामाजिक वातावरण, संस्था, प्रथा, व्यवस्था, धर्म, तत्त्वज्ञान, लिपी, भाषा, कलांचा विकास करून आपली विशिष्ट संस्कृती निर्माण करतो. भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांचा अन्वयार्थ लावून केलेला अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. परंतु इतिहासाकडे पाहण्याचे जितके अधिक दृष्टिकोन तेवढेच त्यामध्ये होणारे बदल ही आपणास आढळून येतात. ऐतिहासिक घटनांकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहण्याची ही वृत्ती इतिहासाच्या पुनर्लेखनास प्रवृत्त करते. इतिहास एकदा लिहिला म्हणजे जसाच्या तसा तो न बदलता स्वीकारणे हे योग्य नसते; प्रत्येक काळात त्याच्या पुनर्लेखनाची गरज वेगवेगळ्या कारणांनी जाणवत असते. मध्ययुगीन भारताच्या संदर्भात विशेषतः सुलतान काळातील स्थापत्यशास्त्राच्या बाबतीत विविध विचार प्रणाली तफावत इतिहासकारांमध्ये व स्थापत्यशास्त्र अभ्यासकांमध्ये आढळून येते. सुलतान काळातील वास्तूंच्या रचना, त्याच्या निर्मितीचा कालखंड, त्याच्या विभिन्न शैली या व यासारख्या अनेक घटकांमुळे हा विषय गुंतागुंतीचा बनला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधातून लेखन शास्त्रीय घटकांचा मध्ययुगातील सुलतानशाही काळातील काही स्थापत्यांवरील प्रभावाचा तौलनिक अभ्यास केला जाणार आहे.

कळीचे मुद्दे शीर्ष शब्द: धर्म, तत्त्वज्ञान, संस्कृती, दृष्टिकोन, पुनर्लेखन, स्थापत्यशास्त्र, तौलनिक इ.

प्रस्तावना :

एका विशिष्ट वेळी समाजात द्वारे ग्रहण केलेले संस्कार दुसऱ्या कालखंडामध्ये भूतकाळाच्या वारशाच्या स्वरूपात जेव्हा स्वीकारले जातात त्यालाच संस्कृती असे म्हणतात. एस. हमीद हुसेन यांच्या मते, संस्कृती ही एखाद्या समाजात सापडणाऱ्या उच्चतम मूल्यांची ती एक चेतना आहे. जी सामाजिक प्रथा, व्यक्तींच्या चित्तवृत्ती, भावना, मनोवृत्ती यांच्या आचरणा बरोबरच त्यांच्या बहुतेक पदार्थांना विशिष्ट स्वरूप दिले जाण्यात अभिव्यक्त होते.

मॅक्समुलर, "India what we can learn from it" या लेखात म्हणतात, मनुष्याच्या विचारशक्तीचा इतिहास घ्या किंवा आत्मज्ञान घ्या, अग्रेसरत्वाचा मान हिंदुस्थानासच मिळतो. भाषा, धर्म, पुराण, धार्मिक दंतकथा, तत्त्वज्ञान, रूढी किंवा कायदे, कला किंवा शास्त्र, कोणत्याही संस्कृतीचा विचार करा, तुम्हाला तुमची इच्छा असो वा नसो हिंदुस्थानाची कास धरावी लागेल. कारण मानवी ज्ञानाची इतकी सांगोपांग व उपयुक्त बोधप्रद माहिती हिंदुस्थान व्यतिरिक्त कुठेही मिळणे शक्य नाही.

शिल्प व शिल्पशास्त्र:

शिल्पांचा उल्लेख वेद, उपनिषदे, पुराणे, स्मृतिग्रंथ यामध्ये सुद्धा आढळतो. हे सर्व ज्ञान पाठ करण्यास व लक्षात ठेवण्यास सोपे जावे म्हणून श्लोकबद्ध केले गेले. शिल्प या संस्कृत शब्दाला फार व्यापक असा अर्थ आहे. शिल्प हा शब्द शील या धातूपासून निर्माण झाला आहे. शील म्हणजे दुःख निवारण करणे. जे समाधान करते, दुःखाचे निवारण करते ते शिल्प होय. शील या शब्दाला प या अक्षराचा प्रत्यय लागला म्हणून प्रथम अक्षर दीर्घ झाले. या जगातील वस्तू उपयोगात आणणे योग्य करणे म्हणजेच शिल्प, उदाहरणार्थ खाण्यात सापडणारे दगड योग्य आकारात कापून त्याची भिंत बांधणे म्हणजे

शिल्प. :

शिल्प शास्त्रामध्ये शिल्पविद्या व शिल्पकला यांचा समावेश होतो. शिल्पविद्येमध्ये कोणतेही शिल्प उत्तम प्रकाराने कसे निर्माण करावे याचे सर्व ज्ञान मिळते. शिल्पाच्या एकूण 32 विद्या प्रसिद्ध आहेत. शिल्पाच्या एखाद्याच अंगाचे प्रात्यक्षिक ज्ञान म्हणजे शिल्पकला होय अशा एकूण 64 कला प्रचलित आहेत. शिल्पसंहितेचे एकूण तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येते ते म्हणजे धातु खंड, साधन खंड व वास्तु खंड. धातू खंडांमध्ये (Exploration) शिल्प सामुग्रीचे वर्णन आढळते. साधन खंडामध्ये (Conveyance) हे सामान कशा पद्धतीने ईष्ट स्थळी वाहून आणणे बद्दलची माहिती असते. तर वास्तू खंडामध्ये (Habitation) शिल्प निर्मिती संबंधी सविस्तर वर्णन आढळते.

लेखनशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सुलतान कालीन वास्तूंचे विवेचन :

भारतावर विजय मिळवणारे तुर्क केवळ रानटी व लुटारु नव्हते. त्यांच्याकडे वास्तुकलेसाठी एक अलौकिक बुद्धिमत्ता होती. फर्ग्युसनच्या म्हणण्यानुसार, "या पठाणांच्या स्थापत्याच्या कारकीर्दीची सुरूवात भारतापेक्षाही काही तेजस्वी आणि तितकीच वैशिष्ट्यपूर्ण असू शकत नव्हती. विजयासाठी सुसज्ज सैनिकांव्यतिरिक्त आणि तेवढेच ते कलाकार घेऊन आले नव्हते किंवा नाहीत, परंतु, तुरानियन वंशाच्या सर्व राष्ट्रांप्रमाणेच त्यांच्याकडेही वास्तुकलेसाठीची प्रवृत्ती होती आणि त्यांची स्वतःची शैली असल्यामुळे त्यांनी प्रयत्न केलेल्या कोणत्याही वास्तुकलेच्या प्रकल्पात त्यांना फारच कमी चुकले असेल. "

सर जॉन मार्शल यांनी अगदी स्पष्टपणे सांगितले आहे की "इंडो इस्लामिक कला ही फक्त स्थानिक कला नसून ही इस्लामी कला ही नाही." त्याचप्रमाणे, ते "हिंदू कलेचे सुधारित रूप नाही ... मोकळेपणाने बोलायचे झाल्यास इंडो इस्लामिक आर्किटेक्चर दोन्ही स्त्रोतांकडून त्याचे वैशिष्ट्य प्राप्त करते. " मुसलमानांच्या भारतात येण्यापूर्वी या देशात पूर्वीपासूनच अस्तित्त्वात असलेल्या ब्राह्मणवादी, बौद्ध आणि जैन शैली म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अस्तित्वात आहेत. मुसलमानांनी आपल्याबरोबर पश्चिम आणि मध्य आशिया, उत्तर आफ्रिका आणि दक्षिण - पश्चिम युरोपमधील विविध भागांच्या कला देखील आपल्याबरोबर आणल्या. शैलींचे मिसळणे भारतीय वास्तुकलेच्या नवीन शैलीत अस्तित्वात आले. दिल्लीच्या बाबतीत इस्लामिक प्रभाव प्रबल होता. दुसरीकडे, जौनपुर येथे आणि दक्षिण मध्ये स्थानिक शैलीत जास्त चढ चढली गेली, तर बंगालमध्ये विजेत्यांनी वीट बांधण्याची फॅशनच स्वीकारली नाही तर त्यांच्या रचनांना त्यांच्या समृद्धीने सुशोभित केले आणि हिंदु वर्णनातून अगदी स्पष्टपणे अनुकरण केले.

स्थापत्याच्या विदेशी आणि मूळ शैलींचे एकत्रिकरण विशिष्ट घटकांद्वारे शक्य झाले. भारतातील तुर्क लोकांना भारतीय कारागीर आणि शिल्पकारांची नेमणूक करावी लागली . ज्यांना तेथे बांधकाम आणि त्याच्या पद्धतीविषयी कल्पना होती आणि परिणामी ते मुस्लिम इमारतींमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या कल्पनांचा परिचय देऊ शकले. शिवाय, मुस्लिमांनी हिंदू आणि जैन मंदिरांची सामग्री त्यांच्या मशिदी, मकबरे आणि वाड्यांसाठी वापरली आणि या

वस्तुस्थितीमुळे देशातील मुस्लिम इमारतींवरही परिणाम झाला. मुस्लिम व हिंदू इमारतींमध्येही काही समानता होती ज्यामुळे मुसलमानांना मंदिरांच्या सपाट छप्परांचा पाडाव करून आणि त्यांच्या वाड्यांमध्ये घुमट आणि मीनार देऊन मशिदीमध्ये रूपांतरित करता आले.

सल्तनत कालखंडातील वास्तूची ठळक वैशिष्ट्ये -

1. भारतीय व इराणी शैलींचे मिश्रण
2. नियोजित आर्च; अरुंद आणि उंच टॉवर्स आणि घुमट्यांचा वापर
3. नवीन शैलीची वाडे
4. नवीन शैलीची कबर
5.. अनेक प्रकारचे दगड आणि चांगल्या प्रतीचे चुना वापरले गेले.
6.. इमारती अरबांनी शिकलेल्या वैज्ञानिक पद्धतीने बांधल्या गेल्या.
7. इमारती सजवण्याची नवीन शैली.

कुव्वत-उल- इस्लाम मस्जिद: :

कुतुबुद्दीन ऐबकने " कुव्वत-उल- इस्लाम मस्जिद " नावाची पहिली मस्जिद बनविली. काही विद्वानांचे म्हणणे आहे की हे बांधकाम सन 1195 मध्ये सुरू झाले आणि सन 1199 मध्ये ते संपले. काही विद्वान असेही म्हणतात की ही मस्जिद एका विष्णू मंदिराची तोडफोड करुन बांधण्यात आली होती, तर इतर विद्वानांचे म्हणणे आहे की, किला राय पिथोरा येथे मंदिर बांधले गेले. या ठिकाणी तुर्क येण्यापूर्वी बरीच मंदिरे बांधली जात होती. लढाईत त्यांचा विजय झाल्यानंतर तुर्क लोकांनी विद्यमान बांधकाम साहित्य व बांधकाम व्यावसायिकांच्या मदतीने मस्जिद बनविले . या मशिदीचे वैशिष्ट्य म्हणजे महान मकसुरा आणि किब्ला दिवाण. 'मकसुरा' सजवण्यासाठी सरळ रेषांच्या किंवा भूमितीय रचनांच्या रूपात जड काम आणि फुले व पाने वापरली गेली. या इमारतीत इस्लामिक वास्तुकलाची शक्ती आणि सौंदर्य दिसून येते.

कुतुब मिनार :

कुतुबुद्दीन ऐबकने कुतुब मीनार नावाच्या दुसऱ्या महत्त्वाच्या इमारतीच्या बांधकामाला सुरुवात केली. काही इतिहासकारांच्या मते, हा मनोरा नमाजच्या उद्देशाने सर्व मुसलमानांना बोलावण्यासाठी बांधण्यात आला होता . परंतु इतर इतिहासकारांच्या मते ते तुर्कांच्या विजयाशी संबंधित आहे. ते म्हणाले की त्यांचा विजय प्रसिद्ध होण्यासाठी आणि चित्तोड व मांडूसारख्या स्मृतींना अमर करण्यासाठी हे बांधकाम केले गेले आहे. ही इमारत पूर्ण करण्याचे श्रेय इल्तुतमिशला जाते. पहिल्या मजल्याचा फक्त एक भाग कुतुबुद्दीन ऐबकने बांधला होता व उरलेला इल्तुतमिशने पूर्ण केला होता. मनोरा मूळतः 74.1 मीटर किंवा 225 फूट उंच होता. काही इतिहासकारांचे मत आहे की इल्तुतमिश यांनी लोकप्रिय सुफी संत कुतुबुद्दीन बख्तियार काकी यांच्या स्मरणार्थ हा बुरुज बांधला आहे. पायथ्यावरील परिघ शीर्षस्थानी केवळ 3 मीटरने कमी केला आहे. फिरोजशहा तुघलकांच्या काळात मीनारला विजांमुळे जोरदार हानी झाली आणि चौथ्या मजल्याची मोडतोड केली आणि त्या जागी दोन छोट्या जागा बसविण्यात आल्या. त्याची उंची 91.4 किंवा 234 फूट देखील केली गेली. १3०3 मध्ये, मीनार पुन्हा सुरू करण्यात आला आणि त्याच्या वरच्या मजल्याची दुरुस्ती करण्यात आली. थोड्या अंतरावर दगडांवर अतिशय सुंदर कोरीव काम केले गेले आहे. प्रत्येक मजल्याच्या शेवटी त्याच्याभोवती

फिरण्यासाठी सक्षम जागा आहे. मीनारामध्ये पाच मजले आहेत. प्रत्येक मजल्यासाठी एक खास छप्पर असलेली बाल्कनी आहे. हे पूर्णपणे रेती- वाळूचे खडे तयार केले गेले आहे. पर्सी ब्राउनने त्याच्या कलेचे कौतुक केले आहे.

अल्तमश चा मकबरा:

हे थडगे त्याच्या स्वरूपात आणि परिमाणांमध्ये नम्र आहे. गुलाम वंशातील सुलतान अल्तमश याने सन 1235 मध्ये कुतुब मिनार च्या जवळ लाल दगडाने अलंकृत केलेला आपला स्वतःचा मकबरा म्हणजेच कबर बांधली. ही वास्तू चौकोनाकृती असून त्यावरील नक्षीकाम मात्र लक्षणीय आहे. यावरील भिंतीवर कुरणांची वचने कोरलेली आहेत. येथे एक साधा चौरस कक्ष आहे. तथापि, त्याची सजावट अगदी विस्तृत आहे.आता भिंतींच्या जवळपास संपूर्ण पृष्ठभाग मजल्यापासून कमाल मर्यादेपर्यंत कुराणी ग्रंथांनी व्यापलेला आहे. याचबरोबर दिल्लीमध्ये हौज ए शम्मी, व शम्मी - ईदगाह या इमारतीचे बांधकाम ही अल्तमश ने केले.

ढाई दिन का झोपडा :

कुतुबुद्दीन ऐबक या सुलतानाने सन 1200 साली अजमेर येथील विग्रहराजच्या संस्कृत विद्यालयाच्या ठिकाणी ढाई दिन का झोपडा या नावाची एक मस्जिद बांधली. या मशिदीच्या बाबतीत फक्त अडीच दिवसात हे बांधल्याचे सांगण्यात येते पण जे अतिशयोक्ती वाटते. कुवत उल इस्लाम या मस्जिदिशी याचे बांधकाम जुळते. सुलतान अल्तमशने या मशिदीचे बांधकाम पूर्ण केले.

खिलजी घराणे :

खिलजी घराण्याचा अल्लाउद्दीन खिलजी हा प्रभावी सुलतान दिल्लीवर राज्य करून गेला. त्याच्या काळामध्ये अलाई दरवाजा, जमात खान मशिद, सीरी नगर, कासार -ए -सीतून महाल, अलाई मिनार, हौज -ए मलाई या इमारती बांधण्यात आल्या.

अलाई दरवाजा:

अल्लाउद्दीन खिलजीने इ.स. 1311 मध्ये या इमारतीचे बांधकाम केले. कुवत उल इस्लाम मस्जिदी चा विस्तार त्याने केला. विस्तारित भागाच्या दक्षिणेला सार्सेनिक शैलीचे कलापूर्ण प्रवेशद्वार निर्माण केले.हे प्रवेशद्वार म्हणजेच अलाई दरवाजा होय. ही इमारत बांधताना लाल दगडाचा वापर केला असून त्यावर सजावटीच्या हेतूने पांढऱ्या संगमरवरी दगडांचे जडावाचे कामही केले गेले आहे. इस्लामी कले मधील अद्भूत शिल्प म्हणून ओळखले जाते. याचे भग्नावशेष आजही दिसून येतात. दरवाजाच्या भिंती लाल व पांढऱ्या दगडांच्या असून त्यात जागोजागी कुराणातील वचने कोरण्यात आली आहेत. सर जॉन मार्शल यांच्या मते या वास्तूचा वास्तुकार हा अत्यंत कल्पक असावा कारण त्याने ही रचना करत असताना अनेक नवनवीन वास्तू कल्पनांचा वापर केलेला दिसून येतो.

हजार सीतुन महल: :

हजार सीतुन महल उर्फ हजार स्तंभ नावाचे भव्य इमारत अल्लाउद्दीन खिलजीने बांधली. ही इमारत मंगोल विजयाच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ बांधण्यात आली होती. बर्नी या परकीय प्रवाशाच्या मते, अल्लाउद्दीन खिलजीने या इमारतीच्या पायात एक हजार मंगोलाना गाढले होते.

अल्लाउद्दीन ने मंगोल आक्रमणापासून संरक्षण होण्यासाठी दिल्लीजवळ 'सीरा' नावाचा एक किल्लाही बांधला होता. त्याच ठिकाणी हौजेखास नावाचा तलाव बांधला. तसेच अल्लाउद्दीन खिलजीने चितोड येथे गंभीरी नदीवर एक पूल बांधला आणि जालोर या ठिकाणी भव्य मस्जिद बांधली.

तुघलक घराणे:

खिलजी घराणे नंतर तुघलक घराणे हे दिल्लीच्या सल्तनत शाहीवर विराजमान झाले. या कालखंडात वास्तुकलेची फारशी प्रगती झालेली दिसून येत नाही. या कालखंडामध्ये गियासुद्दीन तुघलकाने तुगलकाबाद नावाचे शहर दिल्लीजवळ वसवले व त्यात एक किल्लाही बांधला.

जहांपनाह :

तुघलक काळातील हे उद्ध्वस्त नगर सांप्रतच्या दिल्ली जवळ आहे. इ. स. 1350 च्या सुमारास महंमद तुघलकाने त्याचा पाया घातला. दिल्लीच्या एकूण सात नगरातील हे एक चौथे नगर पीठोरगढ व सीरी यांच्या भिंती एकत्र साधून तयार करण्यात आले होते.सीरी ही अल्लाउद्दीन खिलजी च्या काळातील दिल्ली होती. तिच्या आवारात बडी- ई - मंजिल हा भव्य महाल बांधण्यात आला होता. तसेच फिरोजशहा तुघलक ने आपला पूर्वज महंमद तुघलक यांच्या नावे जौनपुर या शहराची स्थापना केली. मोहम्मद तुगलक जुना खान या नावाने ओळखला जात असे. तैमूरच्या आक्रमणानंतर उडालेल्या गोंधळाच्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन दिल्लीच्या सुलतानशाही शी राजवटीशी संबंध तोडून जौनपूर या स्वतंत्र राज्याची त्याने स्थापना केली.

सय्यद व लोदी घराणे :

तैमूरच्या भारतावरील आक्रमणामुळे सय्यद व लोदी घराण्यातील सुलतानांमध्ये राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. त्यामुळे या काळामध्ये कला, साहित्य व स्थापत्याचा विकास विशेष असा झाला नाही. मुबारक शहाने यमुना नदीच्या किनाऱ्यावर मुबारक बाद आणी खिज्रखान याने खिज्रराबाद या नव्या शहरांची स्थापना केली.

दिल्ली साम्राज्यातील तुघलकाच्या पतनामुळे अराजकता निर्माण झाली. ज्यामुळे अन्य स्वतंत्र राज्य उदयास आली. ज्या प्रादेशिक शासकांनी स्थानिक कला, साहित्य व स्थापत्यास प्रोत्साहन दिले. ज्यामध्ये विजयनगरचे साम्राज्य, देवगिरीच्या यादवांचे साम्राज्य व बहामनी साम्राज्याचा समावेश होतो. एकुणच सुलतानशाही काळामध्ये भारतामध्ये वास्तुकलेच्या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय असे प्रगती झाल्याचे दिसून येते. सुलतानामध्ये अरब, तुर्क व अन्य जातींचा समावेश होता. जे साहित्य व कलेचे प्रेमी होते.

प्रा. पु. ना. ओक यांचे मध्ययुगीन वास्तू स्थापत्यांबद्दलचे विचार. :

प्रा. प्रमोद ओक यांच्या मते, भारतामध्ये इस्लामी म्हणवणाऱ्या या वास्तू कबरी व मशिदी आहेत. सामान्य जनतेला नमाज पढता यावा म्हणून विशाल मशिदी उभारल्या गेल्या आहेत तर त्या सुलतानांचे स्वतःचे वाडे कुठे आहेत? ते पुढे म्हणतात ज्या सुलतानांनी जिवंत असताना स्वतःसाठी व स्वतःच्या बायका मुलांसाठी महाल उभारले नाहीत त्यांच्या प्रयत्नांसाठी शेकडो दालने असणाऱ्या वा अनेक मजले असलेल्या विस्तीर्ण कबरी कोण बांधेल?

प्रा. पु. ना. ओक यांचे आणखी एक मत जे विचार करण्याजोगे आहे ते म्हणजे, पांडवांपासून पृथ्वीराजा पर्यंत सुमारे 6500 वर्षे भारतात राज्य केलेल्या शेकडो राजे-महाराजे, सरदार, दरबारी, सम्राट, शेठ, सावकार इत्यादी कोणाचाही एकही प्रेक्षणीय महाल शिल्लक नाही हे कसे? याच्या उलट भारतावर चालून आलेल्या इस्लामी हल्लेखोर शासकांनी त्यांच्या लुटमारीच्या धावपळीत अनेक विशाल इमारती उभारल्या व त्याही केवळ कबरी व मशिदी हे कसे?

कदाचित या इमारती, कबरी व मस्जिदी मुस्लिम शासकांनी बांधल्या नसाव्यात असे पू.ना. ओक म्हणतात. या विधानाच्या समर्थनात ते म्हणतात, या सर्व इमारती हिंदू राजेरजवाडे यांचे जिंकलेले महाल आहेत. या शासकांनी केवळ

त्या इमारतीच्या आत थडगी रोपली व बाहेर कुराणाची अक्षरे कोरली एवढ्या वरूनच त्या इमारती इस्लामी शासकांच्या असाव्यात असा बहुतेकांचा गैरसमज होत आला आहे.

तसेच ते म्हणतात की मुसलमानांची भारता वरील आक्रमण ओसाड भूमी जिंकण्यासाठी नसून या समृद्ध भूमीतील असंख्य वाडे, किल्ले, महाल व संपत्ती इत्यादी भोगण्यासाठी होते. त्याच जिंकलेल्या हिंदू इमारतीत अनेक मुसलमान राहत असत. मात्र त्यांची सत्ता संपुष्टात यायला लागल्यावर त्या इमारतीतून वावरणारे गरीब इस्लामी नोकर-चाकर ह्यांनी त्या इमारती ना कबर व मशिदीचे नाव देऊन टाकले. यानिमित्ताने इंग्रजांच्या आमदानीत ही त्या इमारतींच्या भव्य परिसरात त्या इमारतींचे पिढीजात सेवक म्हणून तेथील मुसलमान नोकराचाकरांना फुकटचा आश्रय मिळाला.

मूल्यमापन:

भारत हा एक विशाल, विविधतेने नटलेला, भौगोलिक व ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांनी संपन्न असा जगातील एकमेव देश आहे. भारतीय संस्कृती ही अनेक भाषा, जाती, धर्म, परंपरा यांच्या अनेक शाखा मिळून विकसित झालेली आहे. अनेक परकीय आक्रमणे नंतर ही त्यांच्या देवता, कला, पोशाख, ग्रंथ यांचा आदरपूर्वक स्वीकार भारतीय संस्कृतीने केला आहे. म्हणूनच विविधतेत एकता हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. भारतीय संस्कृती ही सर्वसमावेशक व सहिष्णू आहे. भारतीय कला विविध भाषा धर्म तत्त्वज्ञान राजकारण व सामाजिक वैशिष्ट्ये यातून भारतीय संस्कृतीचे दर्शन जगाला घडत आहे. म्हणूनच मला वाटते की भारतीय संस्कृती ही पशूचिमेकडील राष्ट्रांची ही मार्गदर्शक आहे.

सुलतानशाही काळात भारतामध्ये अनेक वास्तू बांधल्या गेल्या. या कालखंडामध्ये हिंदूंची वास्तुकला ही प्रगतीच्या शिखरावर होती. त्यामुळे मुसलमानांनी विकसित केलेली इराणी शैली येथील भारतीय वास्तू शैली यांचे मिश्रण सुलतानशाहीच्या बांधकामात दिसून येते. सुलतानी आक्रमकांनी हिंदू मंदिरे नष्ट करून त्या ठिकाणी अनेक मशिदी बांधल्या. हे कार्य त्यांनी भारतीय कलाकारांमार्फतच केले. त्यामुळे संत कालीन वास्तु कलेवर हिंदू कलेचा प्रभाव अधिक जाणवतो. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास भारतीय आणि इराणी कारागिरांच्या संमिश्रणातून शाही शैली (दिल्ली शैली) जन्माला आली.

फर्ग्युसन सारख्या विद्वानांनी केलेल्या सुल्तानी काळाच्या वास्तूचे वर्णन "इंडो - सेरेसिकिक" किंवा "पठानी" असे करणे योग्य नाही. त्याचप्रमाणे हेवल यांनी केलेल्या "आत्मा आणि शरीर" मध्ये त्याचे संपूर्ण भारतीय म्हणून वर्णन करणे योग्य नाही. खरं तर ही वास्तुकला भारतीय आणि इस्लामिक शैलींचे मिश्रण होते.

फर्ग्युसन यांच्या मते, दिल्लीच्या तुर्की सुलतानांनी भारताला वास्तुकलेच्या क्षेत्रातीलजी देणगी दिली त्या पेक्षा चांगली देणगी दुसरी कोणतीही असू शकत नाही. भारत जिंकण्यासाठी आलेल्या तुर्कांनी स्वतःसोबत केवळ सैनिक व शस्त्रांशिवाय दुसरे काहीही आणले नाही. त्यांच्याबरोबर ना कुशल कारागीर होते वास्तुशास्त्रज्ञ, परंतु त्यांना वास्तुकलेचे उत्तम ज्ञान होते. त्यांची वास्तुकलेची स्वतःची स्वतंत्र शैली होती. त्यामुळे त्यांनी भारतात ज्या काही वास्तू निर्माण केल्या त्यात क्वचितच दोष आढळून येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. जे एल मेहता, (२००४), मध्ययुगीन भारताचा बृहत इतिहास, के. सागर पब्लिकेशन, खंड पहिला , पुणे.

2. पु. ना. ओक(२००१), भारतीय इतिहास संशोधनातील घोडचुका, मनोरमा प्रकाशन, मुंबई.

3. V. D. Mahajan (2018), History of Medieval India, Reprint, S Chand Publication, New Delhi

4. Brown Percy (1971), Indian Architecture, D.B.Taraporewala Sons and Pvt. Vol.I, Bombay

5. Rawlinson H G , India - A short cultural history, London, The Cresset Press, 1965

6. डॉ. अनिल कठारे व पूनम कठारे, (२०१९), भारतीय कला आणि वास्तुकला, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

7. A comprehensive history of India, Volumé V, editór Mohammed habeeb and and Khaliq Ahmad Nizami